

KUN MIKLÓS

KELET-EURÓPA AZ 1950-ES ÉVEKBEN: REFORMOK ÉS VISSZARENDEZŐDÉS (Mindentudás Egyeteme, 2006. október 16.)

Sztálin 1953 márciusi halála után a Kreml új vezetőinek és vazallusaiknak a birodalom határain az államszocializmus megerősítésére kellett energiáikat összpontosítani. A diktátor ugyanis politikai és gazdasági csődtömeget hagyott maga után. A népek, nemzetek és társadalmi rétegek elleni megtorlás politikája, az erőszakos nagyhatalmi expanzió a Szovjetunió belül és kívül is felkelésekhez vezetett. A diktatúra falán az 1956-os magyar forradalom ütötte a legnagyobb rést. Történelmi léptékkal mérve fél évtized nem nagy idő, az 50-es évek Európája azonban megannyi olyan eseménnyel, lépéssel és ellenlépéssel volt teli, amit most, 50 év távlatából lehet - történész szemmel - kutatni és értelmezni.

I. REFORMOK ÉS VISSZARENDEZŐDÉS

A kelet-európai térségben, főleg a volt Szovjetunióban végbemenő reformfolyamat, az "olvadás" kezdetét általában Joszif Sztálin halálának napjához szokás kötni. Az időnként már-már elborult agyú, paranoiás diktátorként viselkedő politikus valóban olyan csődtömeget hagyott maga után, hogy a több évtizedes kontraszelekció következményeit viselő, hatalmukért rettegő utódai - akiket egyszerre foglalkoztatott a saját politikai túlélésük és a rogyadozó birodalom aládúcolásának kényszere - tudták: csak komoly változtatások révén őrizhetik meg uralmukat. Ez tette lehetővé, hogy ideig-óráig egyben tartsák az Elbától a Csendes-óceánig, az Északi Jeges-tengertől az Adriai-tengerig elterülő, többnyire szovjet szuronyok segítségével kialakított hatalmas befolyási övezetet.

Az ideológiai diktátum mellett szüntelen területi expanzióra épített sztálini birodalom - amely magába foglalta a hatalmi centrumot (ez volt a Moszkva és Leningrád peremén kialakított, léghárító ütegek és repülőgép-hadosztályok által szorosan körbezárt biztonsági körgyűrű), valamint a félfüggségben tartott távoli provinciákat és a háborús események nyomán hadizsákmányként kezelt szövetséges államokat - az 1950-es évek közepére számos vonatkozásban eljutott lehetőségei végső határához.

Nem utolsó sorban gazdaságilag. Hiszen a Sztálin 1946. február 9-i beszédében, a hidegháború egyik legelső dokumentumában 15 éves programként meghirdetett, erőltetett hadiipari fejlesztés a diktátor halála után sem változott lényegesen. A "gazdaságon kívüli", "akarati" tényezőket abszolutizáló, a piaci törvényeket többnyire figyelmen kívül hagyó szovjet népgazdaság továbbra is a stratégiai ágazatok: a nehézipar és az ipar-katonai komplexum prioritásait helyezte előtérbe. A kelet-európai népi demokráciák elé mintául állított modell azonban évről évre mélyülő válságokat generált. A hadiipar képtelen volt átállni a békeidők eltérő követelményeire. A "természet legyőzését" célul kitűző, többnyire Szibériában és Közép-Ázsiában elindított "nagy sztálini építkezések" pedig egyre inkább az egyiptomi piramisok építésének improduktivitását idézték.

II. LÁZADÁSOK A GULAGON

Mind szembetűnőbbé vált a rendszer válsága az 1950-es évek első felében véres felkelések színhelyévé váló szovjet koncentrációs táborokban is. A Gulag lágereiben raboskodó foglyok olcsó munkaerejére épülő termelés ugyanis a titkos belügyi jelentésekből kitűnően hátborzongatóan gazdaságtalanná vált. Volt olyan év, amikor a szögesdróttal, őrtornyokkal körülvett kolimai aranybányákban egy uncia arany kitermelése közel másfél uncia aranyba került. A nemrég publikált titkos dokumentumokból kitűnően egy másik évben 8,5 milliárd rubelt fordítottak a lágerek fenntartására, miközben az ott termelt bevétel csupán 6,8 milliárd rubel volt.

A Szovjetunióban és a második világháborús békeszerződések nyomán Moszkva szatellit-államaivá vált kelet-európai országokban a lakosság egyre jobban szenvedett a 20. század közepén anakronisztikus áruhiánytól. A mintegy hatmillió szovjet férfit és nőt, aki a Vörös Hadsereg - az 1946-ban Szovjet Hadseregnek elnevezett ármádia - alakulataiban megfordult Nyugat-Európában, sokkolta, hogy még a háborús pusztítás sújtotta, lerombolt ellenséges országokban is egy jobb minőségű élet attribútumaival kellett szembesülnie.

Hazatérve ezek az emberek nehezen viselték a nyomort. Egyebek mellett azt, hogy a lebombázott házak helyett olyan kevés lakás épül, hogy még 1954-ben is 9 millió ember élt földkunyhóban, mert az ország bevételeit felemésztette a hagyományos és modern (nukleáris, rakéta) fegyverzet párhuzamos fejlesztése, a hadsereg létszámának drasztikus növelése.

Miközben a birodalmi fölény bizonyítékául a Szovjetunióból szerelvénytáborra küldték a gabonát Csehszlovákiába, sőt Franciaországba is, a szovjet lakosság nélkülözéseit már 1946-ban rettenetes éhínség kísérte, többek között Ukrajnában, az uráli ipari centrumokban, Leningrádban és környékén. Mindez fokozta a társadalmi elégedetlenséget. Máig keveset tudunk a második világháború utáni Szovjetunió és az ún. "népi demokráciák" történetének fontos fejezetét alkotó, mindenhol kegyetlenül felszámolt titkos politikai szervezkedésekről, sztrájkokról, zendülésekről, amelyek még Sztálin életében, közvetlenül a második világháborút követően kezdődtek a "szocialista tábor" számos településén, folyamatosan ébren tartva a Kreml urainak veszélyérzetét.

Az elképesztően véres harcok - amelyeknek már a Szovjetunió 1920-30-as történetében megvoltak az előzményei, egész "koreográfiája" - többnyire a koncentrációs táborokban és a száműzöttek által lakott, környező járásokban robbantak ki. Korábban, így az 1937-39-es "nagy terror" időszakában a különböző ellenzéki politikai pártokhoz tartozó foglyok vagy "trockisták" olykor munkamegtagadással, sztrájkjal (ritkábban éhségstrájkjal) tiltakoztak a fokozódó terror ellen, számolva azzal, hogy a hatóságok tömeges kivégzésekkel válaszolnak a lázadásra.

1945 után azonban ebből a szempontból is lényegesen megváltozott a lágerek fogolyállományának (és nem utolsósorban a frontra vezényelt emberek helyébe lépő, minden korábbinál képzetlenebb és durvább helyi lakosokból verbuvált őrségnek) az összetétele. Százezres nagyságrendben kerültek szögesdrót mögé katonaviselt, fegyverforgatáshoz értő politikai foglyok. Sok volt közöttük a birodalom nyugati területein kirobbant nemzeti ellenállás harcosa. A táborparancsnokok úgy próbálták kezelni az egyre veszélyesebb problémát, hogy korrumpálták a köztörvényes bűnözők egy részét (az ún. "szukákat"). Ők szabadon verhették, zsarolhatták, megalázhatták, sőt meg is ölhették a politikai foglyokat, akiket az 1930-as évek politikai folklórájából maradt, vészjósló kifejezéssel változatlanul a "nép ellenségei"-nek neveztek.

A módszer azonban az 1950-es években már nem ritkán bumerágnak bizonyult. Olykor a "szukák"-tól eltérő, másfajta köztörvényesek, akik ugyancsak gyűlölték őreiket ("vori v zakonye", vagyis a saját belső maffiatörvényeik szerint élő "nehézfiúk") csatlakoztak a lázadó politikai foglyokhoz. Ez egyszer már korábban, az Észak-Oroszországban lezajlott 1942-es uszty-uszai felkelés során is előfordult: akkor szabályos harcokra került sor a többnyire száműzötteknek otthont adó város utcáin a fegyverhez jutott felkelők és a karhatalom között. Az első nagyobb szabású fegyveres lázadás elbukott ugyan, példája nyomán azonban újabb és újabb illegális ellenálló csoportok alakultak a Gulagon és a száműzött-telepeken.

Az erősen kozmetikázott hivatalos adatok szerint az 1941 és 1944 közötti periódusban 603 "szovjetellenes felkelőcsoportot" lepleztek le, főleg Szibériában és Távols-Keleten, összesen 4644 résztvevővel. Sztálin uralma végén a lázadások száma megsokszorozódott, noha a központilag elrendelt kivégzési "kvóta" nyomán a legaktívabb ellenállók sorsa gyorsan megpecsételődött. 1951-ben már 113 271 "ellenforradalmár" raboskodott az adott

körülmények között megsemmisítő légerekként működő, "különleges" névvel illetett koncentrációs táborokban.

Az ellenállás Sztálin halála után tovább fokozódott. Ekkor már előfordulhatott, hogy a diktátor emlékére "sapkát le!" parancsot vezénylő légerparancsnoknak azt kellett látni: a felsorakozott rabok, mintha összebeszéltek volna, örömben a levegőbe dobálják fejfedőjüket.

De folytatódtak a fegyveres felkelések is. A Peszcsanij településen kitört lázadás során válogatott katonai alakulatokat vetettek be a foglyok ellen. Olyan esetről is tudunk, hogy a náci hadifogolytáborokat megjárta, s ezért a Gulagra került egykori szovjet tiszt vezetésével a tundrába vagy a tajgába visszavonuló felkelők ellen repülőgépeken odavezényelt ejtőernyősök rendeztek hajtóvadászatot. Egy alkalommal pedig csupán a környező vegyvédelmi raktárról szállított mustárgáz-lövegekkel sikerült megállítani a szabályos hadrendbe állított, lázadó légerlakókat az igarkai vasútvonal mentén.

Sztálin halála után rendszeressé vált, hogy a szögesdróton kívülről érkező karhatalom és a légerőrség csak a közeli laktanyákból odavezényelt katonaság, valamint páncélautók segítségével tudta leverni a lázadásokat. Így történt a Recslagon, Kurganban, az aranykitermeléséről híres Bodajbón, Norilszkban, Vorkután, a Vjatlagon, Kengirben és másutt. A szovjet korszak történetének e mindmáig alig ismert, tragikus fejezete egyéb tanulságai mellett cáfolja a sztálini típusú államszocialista rendszer stabilitásáról keletkezett és mesterségesen mindmáig életben tartott legendáriumot is.

III. POLGÁRHÁBORÚ A LIMESEKEN

A Szovjetunió szinte egész területén végigvonuló munkamegtagadások, "vadsztrájkok", esetenként pedig a külvilág elől szigorúan titkolt lázadások a hatóságok szemében egy félelmetes polgárháború előképei voltak. A közelmúltban napvilágra került titkos dokumentumokból kitűnően főleg ez a felismerés készítette az 1950-es évek közepének szovjet vezetését, hogy engedjen a gyepción: amnesztiát hirdessen, majd fokozatosan kinyissa a lágerek kapuit, felülvizsgálja a kelet-európai vazallus államokkal megkötött előnytelen gazdasági szerződések némelyikét, megszüntesse a Szovjetunió határain kívül létesített koncentrációs munkatáborokat (a "szpecláger"-eket) és börtönteleshelyeket.

A másodrendű állampolgároknak tekintett nemzetiségeknek tett engedményeket szintén a diktatórikus rendszer fokozatos meggyengülése tette szükségessé az 1950-es évek közepén. A "kollektív bűnösség" nevében a második világháború előtt és alatt deportált szovjet népek közül néhánynak a leszármazottai - csecsenek, ingusok, karacsájok, kalmükök, görögök stb. (de nem a krími tatárok és a Volga-németek!) - visszatérhettek szülőföldjükre.

Ezek a változások lassan véget vetettek a birodalom nyugati régióiban dúló polgárháborúnak is. Az 1939. augusztusi Molotov-Ribbentrop-paktumot követően, majd a világháborús békeszerződések nyomán kétszer is megszállt egykori balti demokráciákban és Nyugat-Ukrajnában ugyanis a lakosság egészen az 1950-es évek közepéig fegyveres harcot folytatott a számára idegen szovjet uralom ellen. Emiatt megtorlás megtorlást követett, és a kelet-európai országokból élő hadizsákmányként a háború utáni építkezésekre terelt civil lakosság, köztük a "malenki robot"-ra hurcolt magyarok, a német és más nemzetiségű hadifoglyok milliós serege mellé sorra érkeztek a Gulag lágereibe a lett, a litván, az észti, az ukrán rabszállítmányok.

Az 1953-ban kelt hivatalos összesítés szerint a háború után például a litván lakosság tíz százalékát, 270 ezer embert érintettek a megtorlások. A litván nemzetiségű politikai elit Moszkvához egyébként hűséges tagjai más szovjet tagköztársaságok politikai gyakorlatához képest is kiszorultak a hatalomból. A renitensnek tekintett köztársaságban Sztálin helytartói nem elégedtek meg azzal, hogy a pártvezetés kulcsfontosságú másodtitkári pozícióit, az állambiztonsági miniszter helyét, az ipari-katonai komplexummal kapcsolatban álló miniszteri tárcákat oroszoknak vagy más szláv nemzetiségű tisztségviselőknek juttassák. Az sem volt

elég biztosíték számukra, ha a katonai körzetek, valamint a fontosabb laktanyák élére Moszkvából odavezényelt tisztek kerülnek.

Csak néhány adat a Litvániát sújtó kiegészítő "óvintézkedések" közül: a szovjet tankönyvek szerint a "lenini nemzetiségi politika" tisztaságán mindenki másnál jobban őrködő Joszif Sztálin halálának évében a vilniusi kormány négy miniszterelnök-helyettese közül csupán egy volt litván, de ő sem beszélte rendesen anyanyelvét. A fővárosi pártbizottság 16 osztályvezetője közül hárman vallották magukat litvánnak. Őket is orosz tartományokból "telepítették be", afféle szépségflastromnak. Az állambiztonsági minisztérium 17 osztályvezetője között mindössze egyetlen litván volt. A 87 járási állambiztonsági főnök közül kilencen, a 85 járási rendőrfőnök közül csupán tízen voltak a litván nemzet fiai. Nem csoda, hogy az elnyomó gépezet a lakosság nagy része számára egyet jelentett a cári rendszer óta gyűlölt orosz uralommal, amely a szovjet korszakban kolhozosítással, a mindennapi életet megkeserítő, megalázó hiánygazdasággal, ökológiailag kártékony iparosítással, szellemi elnyomással, ideológiai diktátummal, vallásüldözéssel egészült ki.

Még tragikusabban alakult a második legnépesebb szovjet tagköztársaság, Ukrajna sorsa. Itt a lakosság az 1950-es évek közepére sem heverte ki a területén 1917 és 1922 között végighömpölygő polgárháborús pusztításokat, amelyek során egyedül Kijev városa vagy tucatszor gazdát cserélt. Nem múlt el nyomtalanul a hatalmas köztársaság felett a kolhozosítás éveiben Moszkva által mesterségesen gerjesztett éhínség sem. Ez hétmillió ember, köztük három millió gyermek pusztulását jelentette. A társadalomban további súlyos nyomokat hagytak az 1930-as évek végén tetőző, egyre újabb terrorhullámok, az Ukrajna területén végighömpölygő második világháború, és a "moszkvai uralom" ellen azt követően kirobbant fegyveres ellenállás.

1944 és 1952 között Ukrajna nyugati tartományaiban több mint félmillió emberre sújtottak le a szovjet hatóságok. 153 ezer volt a halálos áldozatok száma. 134 ezren börtönbe kerültek, 200 ezer embert pedig "örök időkre" Szibériába, Távól-Keletre és Kazahsztánba deportáltak. A nemzetiségi elnyomás politikája különösen kirívó volt a korábban az Osztrák-Magyar Monarchiához, majd Lengyelországhoz tartozó Lvov, Ivanovo-Frankovszk és más nyugat-ukrajnai települések környékén. Az ottani pártnómenklatúra kiválogatásánál komoly szempont volt, hogy a jelölt lehetőleg a birodalom más területeiről érkezzen, és ne tudjon rendesen ukránul. A felmérések szerint ebben a régióban a 311 magas rangú párt- és állami

vezető közül csupán 18 volt "helyi". A 12 lvovi felsőoktatási intézet rektora, illetve igazgatója közül egy sem. 25 helyettesük közül csupán egyetlen egy származott e vidékről. Többségük ukrán neve ellenére nem vallotta magát ukránnak, vagy karrierizmusból oroszosította a nevét.

Ennek egyébként nem mond ellent, hogy a háború után a belső oroszországi tartományokban, valamint Szibériában, Kazahsztánban és részben a három balti köztársaságban az ukrán nevű hivatalnokok - az összeírások "nemzetisége" kérdésére adott válasz szerint - általában a második helyet foglalták el a "nem helyiek" közül. Ez részben az ukránok egy részének (főleg Kijev, Harkov és a keleti tartományok szülőtteinek) kényszerű - ritkábban tudatos - eloroszosításával/eloroszosodásával magyarázható. Másik oka a háború alatt óriási méreteket öltő kényszermigráció: ez volt az az időszak, amikor az ukrainai hadiipar egy részét sikerült áttelepíteni a birodalom belső tartományaiba.

IV. HATALMI KÜZDELEM A KREMLBEN

A fegyveres felkelések, a passzív rezisztencia, a nemzeti függetlenségi küzdelmek letörése, a veszélyesen megnövekedett külső gyarmatbirodalom féken tartása miatt a Kremlnek az 1950-es évek közepén mindenképpen látványos engedményeket kellett felmutatnia. Csakhogy erre lényegéből fakadóan, organikusán alkalmatlannak bizonyult a még Sztálinnak lekötözött, megbízható fiatal apparatcsikkokkal és "technokratákkal" 1952 őszén felhívított népes vezetés: a Központi Bizottság elnöksége, közkeletű nevén a Prezidium.

Ráadásul a reformokat azoknak kellett volna meghirdetni és végrehajtani, akik az államszocializmus sztálini modelljének megvalósítói voltak. Tíz- és százezrek halála száradt legtöbbször lelkén. Már csak azért is le akarták győzni társaikat, hogy ezt senki ne vethesse a szemükre. Szinte Sztálin halálának pillanatában - sőt még a diktátor életében, a rangjaitól őt halálos ágyán megfosztó elvbarátai között - megindult hát a küzdelem az egyeduralomért.

Különös, olykor igen rövid életű szövetségek jöttek létre és bomlottak fel ezekben a hónapokban, években. Nem kis részt azért, mert Sztálin nem jelölte ki az utódát. Sőt, ha feltűnően favorizálni kezdett valakit a legszűkebb környezetéből - az "ötök", "hatok", "nyolcak", "kilencek" néven ismert informális társaságból, amely még a második világháború előtt alakult a diktátor bizalmas munkatársaiból -, akkor a többiek azonnal támadásba lendültek a szerencsés választott ellen.

Nem csoda, ha Sztálin halála után a hosszabb távon az egész világ sorsát is alakító belszovjet erőviszonyok sokáig cseppfolyósak, változékonyak, végső soron pedig ingatagok maradtak. Eleinte úgy látszott, hogy Georgij Malenkov - akit a régi-új vezetés legerőszakosabb és legfélelmetesebb tagja, Lavrentyij Berija támogatott a háttérből - megszerzi a pártvezetés és a kormány legfőbb jogosítványait, vagyis megőrzi Sztálin mindkét tisztségét. A szervilis sajtó és az akkor többnyire Malenkov által ellenőrzött kormánykörök már kezdtek is demonstratív módon felsorakozni az új "vezér" mögé. Már csak azért is, mert pártfogójához és szövetségéhez, Berijához hasonlóan Malenkov deklarált célja az volt, hogy új, szilárd sínekre helyezze a szovjet rendszer düledező szerelvényét. Ez pedig egyet jelentett azzal, hogy ha kell, verbálisan, sőt valamelyest tartalmilag is eltávolodik az elhunyt "Gazda" személyi kultuszától - annak ellenére, hogy Sztálin bizánci tömjénezésének éveken át éppen ő volt az egyik generátora.

Az okos, bár nem túl markáns politikus azonban alig néhány nappal Sztálin temetése után, máig tisztázatlan körülmények között máris súlyos vereséget szenvedett a csúcson folyó iszapbirkózásban. Ennek jeleként le kellett mondania a pártapparátus közvetlen irányításáról, ami sokban megpecsételte további sorsát.

Malenkov riválisai - főleg a régi sztálini vezetés dogmatikus veteránjai, azaz Vjacseszlav Molotov, Lazar Kaganovics, Kliment Vorosilov - különös határozatot hoztak: megtiltották, hogy a *Pravda* és más lapok retusált fotókat tegyenek közzé a közszereplőkről. Ez a látszólag jelentéktelen - sőt, valljuk meg, önmagában értelmetlen - döntés valójában ugyancsak Malenkov ellen irányult. Nem sokkal Sztálin halála után a *Pravdában* ugyanis egy olyan korábbi fénykép látott napvilágot, amely Sztálint és Malenkovot ábrázolja Mao Ce Tung kínai pártvezér társaságában. Márpedig az eredeti felvételen egykor a "kollektív vezetés" tagjai is ott sorakoztak és tapsoltak, Kína és a Szovjetunió megbonthatatlan barátságát éltetve.

A meghátrálni kényszerülő Malenkov, gyenge jellem lévén, ettől kezdve többnyire a hatalmas létszámú belügyi meg állambiztonsági apparátust ellenőrző Berija háta mögé bújt. Olyan is előfordult, hogy a "vidékről jött atyafi" szerepében tetszelgő Nyikita Hruscsovban, régi barátjában keresett szövetségest, aki képzetlensége, tanulatlansága ellenére kitűnően értett az apparátusi intrikákhoz - az emigráns csecsen történész Abdurahman Avtorhanov találó kifejezésével: a "hatalom technológiájához".

A felsoroltakon kívül ugyancsak Sztálin örökébe szeretett volna lépni Vjacseszlav Molotov, az egykori szovjet kormányfő, aki már az egyre többet betegeskedő Sztálin életében többször elképzelte, milyen nagyszerű lenne, ha a november 7-i és május elsejei díszszemléken a szigorú rítusnak megfelelően ő lépne elsőnek a Lenin mauzóleum mellvédjére. Csakhogy e vágya megvalósításában szövetségesekre lett volna szüksége a "Gazda" halála után. A naponta változó belső erőviszonyok közepette pedig az általa gyűlölt Berija egyre erősebbnek látszott. Hruscovot Molotov mindig is tüntetően lenézte, Malenkovtól pedig tartott, mint veszélyes "reformertől".

V. A KELET-EURÓPAI VEZETŐK KÜZDELME

Sokban hasonló körülmények határozták meg az 1950-es évek közepén a kelet-európai "népi demokráciák" politikai életét. A vazallusállamokban, a legitimitásukat nem saját népüktől, hanem egy idegen állam vezetésétől elnyert politikusok között is kezdetét vette a hatalmi harc.

Még Sztálin temetésén megbetegedett és hamarosan meghalt a csehszlovák párt és állam élén álló Klement Gottwald, a néhai diktátor kedvence Moszkva kelet-európai helytartói közül. ("A többi silány jellem - élcelődött Sztálin. - Gottwald még mindig a legjobb közülük, még ha alkoholista is...")

Moszkvában úgy döntöttek, hogy Gottwald jogkörét elosztják Antonín Novotny és Antonín Zápotocky között. A két politikus reformokat ígért, de már 1953 nyarán bevetették a karhatalmat a hazájukban kitört sztrájkok és zavargások leverésére. Folytatódott a csehszlovákiai koncepciós perek, köztük az antiszemita leszámolások, s azok részeként a kivégzések. (Prágában egyébként még 1955-ben is hatalmas szobrot emeltek Jozsif Sztálinnak.)

Máshol a politikusok igyekeztek elébe menni az eseményeknek. Gheorghe Gheorghiu-Dej például, megtartva a kormányfői tisztséget, megelőzendő a moszkvai verdiktet, önként - bár csak átmenetileg - átadta a párt vezetését Gheorghe Apostolnak, hű szövetségesének. A sztálini államszocializmus romániai letéteményese nem tartotta szükségesnek, hogy vállalja a

felelősséget többek között azért, mert legkevesebb 200 ezer honfitársa elpusztult a Duna-Fekete-tengeri csatorna építkezésein. A Romániában szintén lázasan folyó hatalmi küzdelem jegyében a leszámolások is folytatódtak. 1954 áprilisában kivégezték Lucretiu Patrascanut, az évek óta börtönben tartott, korábban szovjet tanácsadók közreműködésével vallatott pártvezetőt, aki 1944 augusztusában hosszan tárgyalta Sztálinnal a háborúból történő román kiugrás feltételeiről, s ennek során követelte Észak-Erdély átadását az új bukaresti vezetésnek. (A politikai foglyok között egyébként már ekkor feltűnően "túlreprezentáltak" voltak az erdélyi magyarság nacionalizmussal vádolt képviselői.)

Bulgáriában a hűséges "moszkovita" Valko Cservenkov ugyancsak a kormányfői stallumot választotta. Helyette a "hazaiak" egyik képviselője, Todor Zsivkov került a párt élére, aki Cservenkovhoz hasonlóan a szovjet politikai rendőrség régi ügynöke volt. A kényszerű hatalommegosztás persze Bulgáriában sem oldotta meg a társadalmi és a gazdasági gondokat, amelyekre a plovdivi dohánygyári munkások és néhány más üzem dolgozói 1953 szeptemberében sztrájkokkal reagáltak.

A legkevesebb változáson talán a parányi Albánia esett át Sztálin halála után. Az ország addig is gyorsan cseréledő - egymás kivégzését lelkesen megszavazó - vezetői változatlanul napirenden tartották a Koszovó és Macedónia albán lakosságát egyesítő szocialista, sőt ateista Nagy-Albánia gondolatát. Az 1950-es évek közepén a fanatikus diktátor, Enver Hodzsa sorra lemondott a hadügyi és a külügyminiszteri tárcáról, majd a kormányfői stallumot is átadta egyik szövetségesének, Mehmet Shehunak (akiről évek múlva kijelenti majd, hogy "kivételem nélkül az összes külföldi hírszerzőhálózat" ügynöke volt). Az 1950-es évek albániai "tisztogatásával" párhuzamosan - amely száz és száz ember életébe került - a tiranai kormány bátortalan kísérletet tett, hogy gazdasági téren nyisson a Nyugat felé. Ez azonban hamvába holt próbálkozás volt.

A kelet-európai régiót egyébként az 1950-es évek közepén nehéz volt egységes konglomerátumként kezelni. Hiszen ennek része volt a 19. századi állapotokat őrző, "feudális szocialista" Albánia éppúgy, mint a háborúk és belviszályok sújtotta, de viszonylag fejlett és modern Lengyelország. Sztálin halála után Varsóban fokozatosan gyengült is a "moszkovita" irányvonal. 1955 nyarára robbanásveszélyes helyzet alakult ki a geostratégiaiul kulcsfontosságú országban. A szovjet tanácsadók utasításait évekig hűségesen végrehajtó pártvezetés képtelen volt kezelni a kialakult válságot. A szovjet kommunista párt korszakváltó

XX. kongresszusát követően Boleslaw Bierut, a "lengyel Rákosi", hirtelen meghalt - lényegében azért, mert nem tudta feldolgozni a számára érthetetlen változásokat. Rövid ideig úgy látszott, hogy megoldást hozhat a börtönben tartott - a második világháború utáni hazafias lengyel mozgalmat eltipró, de az 1950-es évek közepén reformernek vélt - Wladyslaw Gomulka szabadlábba kerülése. Az 1956 októberében végbement "kádercsere" azonban itt sem hozott teljes, főleg pedig tartós megújulást.

Magyarországon sokban hasonló stációk vezettek az 1956 októberében kitört forradalomhoz: Rákosi Mátyás kényszerű kiszorulása a kormány éléről, az új miniszterelnök, Nagy Imre nevével fémjelzett "új szakasz" politikája, az erőszakszervezetek által egyre nehezebben visszaszorított elégedetlenség, a korábban "bűnösnek" minősített nemzeti érzelmek felerősödése - mind-mind a robbanás felé vezetett. (Most, az 50. évforduló heteiben több mint ötven kötet jelenik meg Magyarországon a szabadságért folytatott 13 napos küzdelem, a szovjet intervenció és a megtorlások történetéről. A jelen előadás ezért az 1956-os magyar szabadságharc kitörésének kelet-európai, elsősorban szovjet előzményeivel foglalkozik.)

VI. A BERIJA-ÜGY

A szatellit-államok közül 1953 és 1956 között Kelet-Németország, a Német Demokratikus Köztársaság sorsát determinálták a legerőteljesebben a szovjet belpolitikai csatározások. Az 1954-ig szovjet közigazgatás alatt álló országot Moszkva helytartóival együtt a tönk szélére taszító, de a Kremlben kizárólagos bűnbaknak tekintett berlini vezetés, élén Walter Ulbrichttal, a bukás szélére került. Már ki is szemelték a Kremlben az utódát Wilhelm Zeissernek, a politikai rendőrség vezetőjének személyében, aki közel állt a "szocialista német úttól" taktikai okokból hirtelen lemondani kész Lavrentyij Berijához.

Walter Ulbricht azonban az 1953. júniusi berlini felkelés után a Moszkvában felgyorsult változásoknak köszönhetően megőrizhette a hatalmát. Időközben ugyanis Sztálin utódai leszámoltak Lavrentyij Berijával. A sztálini múlttal tulajdon túlélése érdekében látványosan szakítani igyekvő főhóhért és klientúráját 1953 júniusában Malenkov, Molotov és Hruscsov - néhány tábornok meg a Kreml közelébe vezényelt páncélosok segítségével - félresöpörte az útból. Letartóztatták és 1953 decemberében kivégezték.

Ennek a néhány hónapnak a titkos történetét mindmáig nem írták meg minden részletében. Már csak azért sem, mert a történet főszereplői előszeretettel alkalmazták a korszak közismert módszerét, a "telefonjogot". Vagyis lehetőleg szóban, telefonon, nem pedig írásban adták ki utasításaikat, szervezték kisebb-nagyobb összeesküvéseiket, hogy ne hagyjanak nyomokat a kellemetlenül kíváncsi utókor számára.

A Berija elleni összeesküvésről azt biztosan tudjuk, hogy mi váltotta ki. A politikus túlságosan siettette a változásokat. Sztálin halála után egyik legelső intézkedéseként elrendelte, hogy semmisítsék meg a börtönökben a valaha általa is alkalmazott középkori kínzóeszközöket. A tulajdon hatalmi arroganciájára és a mögötte álló félelmetes állambiztonsági apparátusra támaszkodva a többi pártvezető aktív, de legalábbis hallgatólagos beleegyezésével sorra hozzáfogott a szovjet tagköztársaságok, sőt a szatellit-államok vezetőinek lecséréléséhez. Komoly amnesztia meghirdetésére kényszerítette a "kollektív vezetés" tagjait. Sőt hozzáfogott az eufemisztikusan "személyi kultusz" néven emlegetett sztálini államszocializmus ideológiai bástyáinak lebontásához is. Ez utóbbi viszont már túlságosan sok volt társainak, az "öskövületeknek".

Nem tudjuk ezzel szemben, hogy mire vezethető vissza az, hogy Berija 1953 júniusában már annyira csalódott Malenkovban, nemrégii szövetségesében, hogy kész volt kompromittáló iratok kijátszásával támadásba lendülni ellene. Egyelőre arra sincs válasz, milyen indokok alapján és miért adott utasítást Berija, hogy néhány megbízható belügyi alakulat álljon bevetésre készen a Moszkva melletti bázisokon. Hogy mikor kötött szövetséget Hruscsov és Malenkov Berija ellen.

Jómagam éveken át igyekeztem a kortársak hang- és videofelvételen rögzített tanúvallomásai segítségével tisztázni az ügy hátterét. Az *oral history* források egymást megerősítő adatai között egyértelműnek látszik, hogy eleinte Malenkov lépett fel kezdeményezőként Berija félreállításának programjával. Először nem akarta kivégeztetni a "reformer" főrendőrt. Csupán az volt a szándéka, hogy az olajipari minisztérium élére "számúzi". Hamarosan Hruscsov lépett mellé a Berija elleni összeesküvésben. Berija kivégzésének, a "nép ellenségé"-vé nyilvánításának ötlete pedig az oly sok hasonló esetet celebráló Molotovtól származik.

Azt ma sem tudjuk egészen pontosan, hogy 1953 "forró nyarán" Berija miért rendelte váratlanul Moszkvába a külföldön mély illegalitásban vagy diplomáciai "fedésben" dolgozó legfontosabb szovjet hírszerzőket. És miért árulták el olyan könnyen, leleplezésüktől mit sem

tartva, még a letartóztatása előtti napokban is rettegett patrónusukat olyan régi lekötelezettjei, mint Ivan Szerov, a KGB későbbi elnöke, az 1956-os magyar forradalom leendő eltiprója?

VII. A "REFORMER" FÉLREÁLLÍTÁSA

Az elmúlt két évtizedben hihetetlen nagy számban nyilvánosságra került levéltári források azt ellenben kétségtelenné teszik, hogy a közös ellenség letartóztatása után Malenkov és Hruscsov rövid "politikai mézeshetei" következtek. 1953 júliusában megerősödött a helyzetük, miután - jól érzékelve a szovjet állami és pártapparátus óhaját - visszatértek Sztálin magasztalásához. De a két politikus csak átmenetileg "betonozta be" a hatalmát. Segítette őket, hogy a Berija letartóztatását követő központi bizottsági tanácskozás kapva kapott az alkalmon, és bűnbaknak, minden rossz okozójának kiáltotta ki a félreállított főhóhért.

Hruscsov és Malenkov ekkor teljes egyetértésben, közösen visszaverte az "ókonzervatív sztálinisták" lázadását, majd lassan elkezdték a lakosság megnyugtatását szolgáló reformokat. Ezen a ponton azonban útjaik fokozatosan szétváltak. Malenkov a kolhozparasztoknak akart igen nagy háztáji gazdaságot juttatni. Terve az volt, hogy az intenzív földművelés, a modern állattenyésztés támogatásával, a felvásárlási árak emelésével, ezzel párhuzamosan pedig a könnyűipar fejlesztésével indul el a gazdasági reformok útján, Hruscsov ellenben az extenzív földművelés mellett kötelezte el magát (ez volt a sokban voluntarista "szűzföld-feltörő" program), és a hadiipar korszerűtlen ágazatainak leépítésével akart megoldást találni az ország gondjaira.

Közel egy évig tartott a könnyű- vagy a nehézipar fejlesztése körüli vita, amelyben Hruscsov furcsa módon éppen a dogmatikus Molotovban talált szövetségesre. A mérleg nyelve azonban végül a központi pártapparátus állásfoglalása volt. A grémium pedig az államszocializmus szovjet modelljének hagyományait követve az Egyes Szám - vagyis az 1953 szeptemberében a központi bizottság első titkárának megválasztott Hruscsov - mellett sorakozott fel.

A társainál komolyabb, átfogóbb gazdasági reformokra készülő kormányfő, Malenkov helyzete néhány hónap alatt drámaian megrendült. Hivatalosan 1955 elején váltották le, valójában azonban már 1954 kora őszén háttérbe szorult. Utána pedig két részletben, 1955

őszén, majd 1956 nyarán a dogmatikus szovjet külpolitikai kurzus jellegzetes képviselője, Molotov lett kegyvesztett.

A személyközi iszapbirkózássá csökevényesedő változásokba így eleve bele volt kódolva a visszarendeződés mozzanata. Ezt jól jellemzi az 1950-es évek közepének a térség jövőjét hosszú távon mindennél erőteljesebben alakító politikai eseménye: Nyikita Hruscsov titkos beszéde az SZKP XX. tanácskozásán. 1956. február 25-én, amikor a politikus a magas tanácskozás szónoki emelvényéről elítélte Sztálin bűneinek egy részét - főleg a pártvezetés tagjainak lemészárlását -, akkor az ilyen leleplezéstől rettegő vezetőtársaival folytatott, késhegyre menő küzdelemben játszotta ki a döntő kártyát. A híres-nevezetes "titkos beszéd" mégis erjesztő hatásúvá vált Kelet-Európa országaiban.

VIII. A LÁTVÁNYOS VISSZARENDEZŐDÉS

Az *oral history* kutatások, így a volt szovjet vezetőkkel és leszármazottaikkal folytatott sokórás moszkvai beszélgetéseim arról tanúskodnak, hogy az "olvadás" első igazi népi alakja a Szovjetunióban nem annyira Hruscsov, mint inkább Malenkov volt, aki kormányfőként megpróbálta csökkenteni a hadiipari kiadásokat és óvatosan beszélni kezdett a békés egymás mellett élés politikájáról is. Az 1950-es évek közepén azonban ez még túl korainak bizonyult. A hatalom koncán marakodó politikusok véres belharca miatt ugyanis nagyon megnövekedett a szovjet marsalli és tábornoki kar - köztük a magyar forradalom eltiprásában kulcsszerepet játszó Georgij Zsukov és Ivan Konyev - befolyása. A szovjet hadsereg tankjai nem csak az 1953-as kelet-németországi lázadás és az 1956-os magyar forradalom sorsát döntötték el. Moszkvát is körülvették 1953 júniusában, Berija elmozdításának óráiban éppúgy, mint 1957 júliusában, Hruscsov és az ellene fellázadt sztálinista "öskövületek" konfrontációja alatt.

Ugyancsak a szovjet katonaság vetett véget 1956 márciusában a sztálinista visszarendeződést, illetve a nemzeti függetlenséget követelő erők által egyszerre kirobbantott grúziai zavargásoknak. Tartalékként szintén bevetésre vártak a szovjet katonák Lengyelországban 1956 júniusában, amikor a kormányhű lengyel fegyveres erők leverték a magyar forradalom

eseményeit sokban előrevetítő poznani felkelést. Igaz, ugyanannak az évnek az októberében ugyanitt meghátrálásra kényszerültek, mert kiderült, hogy a lengyel tisztikar egy része nemzeti érzelmektől vezérelve kész szembefordulni velük.

Ugyanakkor azonban a szovjet hadvezetés, a hidegháború további eszkalálódásától tartván, nem akart túlságosan sok frontot nyitni. 1955 októberében ezért kivonult a kínai Dalnijból és Port Arthurból. 1956 januárjában elhagyta a finnországi Porkkalát. Ausztria pedig az ország keleti részének megszállásához korábban ragaszkodó szovjet kormány beleegyezésével 1955. május 14-én deklarálhatta semlegességét. Igaz, azzal egy időben, hogy Moszkva kívánságára létrehozták a Varsói Szerződést...

A kelet-európai reformfolyamatok és a nagyrészt szovjet nyomásra azokat megakasztó visszarendeződés elmaradhatatlan eleme volt - a történelemben a gyarmattartó és gyarmat közötti kapcsolatban meglehetősen ritka - "lefelé nivellálás". Néhány elmaradott balkáni térséget, Albániát, Koszovót, Macedónia egy részét leszámítva ugyanis a Szovjetuniótól való függőség gazdasági, részben szociális és kulturális értelemben is egy alacsonyabb civilizációs szintet jelentett. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy Kelet-Európa országaiban az 1950-es évek közepén gejzirként tört felszínre a tiltakozás a szovjet tanácsadók és helyi kreatúráik által életben tartott, idegen rendszer ellen.

Tegyük hozzá: az erjedés és a nyomában járó - az államszocializmus lényegéből fakadó - önkény egyáltalán nem csak a szatellit-államok életében vált történelemformáló erővé. Az 1950-es évek közepén magában a Szovjetunióban is a háború óta nem látott üldözés kezdődött az ortodox egyház papjai, szerzetesei, általában a hívők ellen. Sorra bezárták az ortodox templomokat. Koncentrációs táborba küldték az egyre szélesebb körben kibontakozó cionista mozgalom aktivistáit.

A "nyári fagyhullám" gyorsan a Szovjetunió határain túlra terjedt. Hruscsov a végsőkig védte Rákosi Mátyás hatalmát, és megkísérelte megakadályozni, hogy Wladislaw Gomulka kerüljön Lengyelország élére. Az európai kommunista mozgalom bomlását megakadályozandó, Párizs és Róma székhellyel két - Moszkva által "távirányított" - regionális központot akart létrehozni az évek óta vegetáló, végül meg is szüntetett, a Jugoszláviával való konfliktusban hírhedtté vált Tájékoztató Iroda, a Kominform helyett.

Csakhogy a történelem közbeszólt: eredeti formában végül is nem sikerült a "békés visszarendeződés", amelynek eredményeképpen a Kreml urai helyi vazallusaik segítségével vissza akarták szerezni biztos pozícióikat Kelet-Európában, és az újabb expanzió reményében átcsoportosítani erőiket az olajban gazdag Közel-Keletre, valamint a távoli Ázsia térségébe. Előbb a lengyel lakosság ellenállása, majd a magyar forradalom, végzetes repedést ütött a sztálini államszocializmus átfestett, valamennyire kicsinosított építményének falán. Még ma sem tudunk mindent erről a folyamatról. A tengernyi forráspublikáció, alapos kiadványok százai mellett éppen azok a dokumentumok hiányoznak, amelyek segítségével hitelt érdemlően megállapíthatnánk, hogy eredetileg milyen elképzelések voltak Moszkvában a kelet-európai - főleg a magyarországi - rendcsinálásról. Az azonban mai tudásunk szerint is világos, hogy a magyar nemzet ellenállása nyomán a még sokáig halódó államszocialista rendszer már soha nem nyerte vissza eredeti erejét és igazi, diktatórikus lényegét.

IX. BESZÉLGETÉS ALEKSZANDR SELEPINNEL, A KOMSZOMOL VEZETŐJÉVEL, MAJD A KGB ELNÖKÉVEL, AKI KIS HÍJÁN NYIKITA HRUSCSOV UTÓDA LETT A SZOVJETUNIÓ ÉLÉN

Moszkvában nem sokkal halála előtt többórás, kamerákkal rögzített beszélgetést folytattam az idős politikussal, aki szellemi erejének birtokában, szenvedélyesen beszélt hazája múltjának számos kulisszatitkáról. Amikor Selepin elhunyt, a világszerte közölt nekrológok között a BBC búcsúztatójában az szerepelt, hogy ezeket a titkokat a külföldi történészeknek soha nem nyilatkozó volt KGB-elnök magával vitte a sírba. Hogy nem így történt, annak illusztrálására hosszú eszmecsereknek a Hruscsov-korszak szovjet külpolitikájára vonatkozó részéből idézünk néhány gondolatot.

"Alig tíz esztendő alatt Nyikita Szergejevics háromszor sodorta a világháború szélére országunkat. Először a szuezi válság idején, amikor Anglia és Franciaország a Szezi-csatorna államosítása miatt megtámadta Egyiptomot. Pedig a Szovjetunióknak semmiféle barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezménye nem volt Egyiptommal! Hruscsov mégis beavatkozott a konfliktusba. Már önkénteseket toboroztak, hogy Egyiptomba küldjék őket. De miféle önkéntesek voltak azok?! Katonai alakulatok! Katonai gépeket, tankokat akart küldeni. És belekeveredhettünk volna a közel-keleti válságba. Hát olyan fontos volt ez nekünk? Fontosabb, mint az USA-nak?! (...)

Aztán ott volt a berlini válság. Amikor azt a falat felhúzták, az amerikai tankok szorosán odaálltak és feldübörogtek. Dübörogtek a tankok (gesztikulál). Hruscsov azonnal parancsba adta, hogy Konyev marsallt haladéktalanul nevezzék ki a Németországban állomásozó szovjet csapatok élére. A mi tankjaink is a falhoz nyomultak. Ez nagyon csúnyán végződhetett volna! Az amerikai elnök azonban nyilván nem volt olyan ostoba. És tekintetbe vette, hogy mindössze 250 000 amerikai katona állomásozik Németországban (...)

A kubai válság - ha hiszi, ha nem, de én, a KGB elnöke, nem ismertem a teljes hátterét. Hruscsov azt mondja, közösen megvitattuk. Én azonban ilyen megbeszélésen nem vettem részt. Nem tudom, ki döntött. Gondolom, elsősorban nem kerülték meg a Honvédelmi Tanácsot. De végső soron nem az egész elnökség döntött, hanem annak egy kis csoportja. És Afganisztán? Az sem a politikai bizottság határozata volt, hanem öt emberé.

X. DMITRIJ SZUHANOV, GEORGIJ MALENKOV TITKÁRSÁGÁNAK VEZETŐJE FŐNÖKE ÉS NAGY IMRE TALÁLKOZÁSÁRÓL

A találkozásunk idején már nagyon idős, de még mindig életvidám, fenomenális memóriájú hivatalnok így idézte fel főnöke és a magyar politikus moszkvai tárgyalásait:

- Múltkori találkozásunk alkalmával mesélte nekem, hogy Malenkov és Nagy Imre jól megértették egymást.

- Még mielőtt Nagy Imre a magyar kormány feje lett volna, Malenkov fogadta őt. Azt hiszem, ez 1951-ben történt. Beszélt neki a reformokról, amelyeket tervezett, és értésére adta Nagy Imrének, hogy Magyarországon is ennek megfelelően kell alakítani az ügyeket. Különösen a parasztság újjászületésén fontos munkálkodni, azt tanácsolta neki.

- És valóban: Sztálin halála után Malenkov azonnal felvetette, hogyan lehetne megújítani a parasztságot. Hogyan állíthatnánk talpra. Ő javasolta a mezőgazdasági adó eltörlését. És megint csak ő döntött a háztáji gazdaságok engedélyezéséről. Vagyis, hogy nagyobb területet engedélyeztek ilyen célra. Hruscsov később csökkentette a háztájit egyhatod hektárra, sőt kevesebbre.

Malenkov elképzelései mélyen a cári korszak sztolipini reformjaiban gyökereztek. Ezt a reformot igyekezett megvalósítani a szovjet kormány élén 1953 és 1954 folyamán.

- Beszélt Nagy Imrének erről a tervről?

- Nem. Hogyan beszélhetett volna, amikor még nem valósította meg a terveit?

- Hogy a Szovjetunió első embere lesz?

- Igen. De célzott rá, hogy a parasztságot támogató politikát kell folytatni. Különben a nép elszegényedik.